

הפנים וצבע העור מושפעים מהאקלים, אלא גם תכונות האופי הקולקטיביות. במאה ה-19 קיבלה התורה האנתרופוגיאוגרפית הזאת (שכונתה גם תורת הסביבה, פיזיוגרפיה והיסטוגיאוגרפיה) צביון חדש. היא החלה לעסוק בהרחבה בחלוקה הגזעית של המין האנושי, בשלבים ובכיוונים השונים של תפוצתו וביחס שביין הסביבה הטבעית, הגזע והתרבות. עיסוק זה השתלב בניסיון לשחזר את מוצאו ואת נתיבי תפוצתו של המין האנושי, ולהבין את אופי הסתגלותו לחבלי העולם השונים שבהם השתכן ואת השפעתם על המבנה החברתי ועל התרבות. אחת התוצאות של ההתבוננות בטיפוס האנושי האופייני לאזור הים התיכון ושל המחקר האנתרופולוגי על אודות טיפוס זה הייתה הופעת המושג של גזע — או תת-גזע — ים-תיכוני ייחודי. הוויכוח בספרות התנהל סביב השאלה אם תכונות אלה הן ביולוגיות, תורשתיות וקבועות, או שמא הן תוצאה של השפעות חיצוניות מתמשכות היצרות תכונות גופניות ונפשיות אחידות (שהגדרת מאפייניהן הטיפוסיים הייתה שנויה במחלוקת). החוקרים שהאמינו בקיומן של השפעות חיצוניות כאלו שאלו מה טיבן והאם הן קשורות רק לסביבה הטבעית.

כדי להגדיר את אותן השפעות חיצוניות צריך היה קודם כל לאפיין את הסביבה החיצונית ולהבדיל בין סביבה טבעית לבין סביבה מלאכותית מעשה ידי אדם. כמו כן, צריך היה להבחין בין השפעות הסביבה על המבנה המנטלי לבין השפעותיה על הסדר החברתי, על תהליכי הייצור וכדומה.

החלוקה המקובלת לגזעים הושפעה מהגינאולוגיה המקראית כפי שהיא מופיעה בספר בראשית. בעת החדשה השתנתה חלוקה מסורתית זו כתוצאה מהתרחבותו של האופק הגיאוגרפי והאתנוגרפי ומגישות מדעיות ופסבדו-מדעיות חדשות שהושפעו

רעיון הגזע הים-תיכוני

אפיונם של בני הים התיכון — ובעיקר של "הלטיניים" שבהם לעומת "בני הצפון" — כאנשים כהי-עור, שחורי שער מתולתל ונמוכי קומה הוא דימוי רווח ומקובל. גיתה, למשל, מתאר את האיטלקים שפגש ליד אגם גרדה כ"שחומי עור עד מאוד" — מן הסתם, כתוצאה מהחשיפה הרבה לקרני השמש המכות ללא רחם באזורים שלמרגלות הרי האלפים.

התיאור הפיזיונומי הזה של תושבי המרחב הים-תיכוני — שחומי עור, כהי עור, בעלי עור בצבע זית וכדומה — תיאור הנובע ממראה עיניים ומהתרשמות, הוא קונבנציה ספרותית נפוצה שיש בה, כמובן, ממש. האפיון אינו נובע רק מהתבוננות. בהרבה מהספרים הכלליים על הים התיכון שנכתבו במאה ה-20 בהשפעת תיאוריות אנתרופולוגיות בנות הזמן, נוסף גם פרק על ההרכב הגזעי של האוכלוסייה במרחב הים-תיכוני ועל מאפייניה הפיזיונומיים.¹ הקישור בין חום השמש לבין צבעי העור וגווניו הוא בראש וראשונה מסקנה מתבקשת, שקיבלה בסיס מדעי לכאורה בתורת האקלימים, הקושרת בין התכונות הפיזיונומיות ותכונות האופי של בני האדם לבין האקלים והסביבה בה הם חיים. לוקרציוס כתב: "כי ארבעה חלקים לעולם, כמספר הרוחות בו, / אף ארבעה אזורים מהיים את כפת הקיע. / כך אנשים יבדלו בינותם בפנים ובצבע."² אלא שבגרסאות אחרות מהתקופה היוונית-רומית לא רק קלסטר

ובאף צר ונשרי; הטיפוס האלפיני מתאפיין במבנה גולגולת עגול ובפנים רחבות, בשיער ערמוני בהיר, בעיניים אפורות, בגובה בינוני, במבנה גוף חסון ובאף רחב; והטיפוס היס-תיכוני מתאפיין במבנה גולגולת ופנים ארוך, בשיער ובעיניים כהות, בגובה בינוני, במבנה גוף רזה ובאף רחב למדי.⁸

הטיפוס היס-תיכוני, הקרוב במאפייניו לפרקרים של מרוקו, אלג'יר ותוניס, שוכן בספרד מדרום לפירנאים, וכן לאורך חופה הדרומי של צרפת ובדרום-איטליה, כולל סיציליה וסרדיניה. בצפון-איטליה שוכן הטיפוס האלפיני, והמעבר מצפון לדרום בינו לבין הטיפוס היס-תיכוני הוא הדרגתי.

האנתנוגרף האיטלקי ג'וזפה סרג'י (1841-1936) כלל בטיפולוגיה זו את תושבי אירופה הדרומית עם תושבי מזרח-אפריקה וכן עם חלק מתושבי אירופה שמצפון לאלפים. לטענתו, מוצא כל העמים הללו בגזע ים-תיכוני קדמון. כוונתו של סרג'י הייתה לדחות את האידיאולוגיה הארית שהתפשטה בתקופתו באירופה. לפי התיאוריה שלו, בני הגזע היס-תיכוני הם אבות התרבות האירופית, ולא העמים ההינדרו-אירופיים האירואסיאנים הברבריים שחדרו לתוכה.⁹

סרג'י פיתח את התיאוריה שלו בכמה חיבורים באיטלקית. החשוב בהם, שראה אור בשנת 1895, תורגם לגרמנית (1897) ולאנגלית (1901), וממנו מובא הקטע שלהלן. סרג'י תיאר את אגן הים התיכון כיעד ההגירה העיקרי של האדם הקדמון, שהופיע באפריקה אחרי היעלמות האדם הניאנדרטלי, ונפוץ ממנה דרך הים התיכון למרכז אירופה ולצפונה. גזע אפריקני זה יצר שלושה טיפוסים בהתאם לתנאים הגיאוגרפיים והאקלימיים: הגזע האפריקני (נגרואידי), הגזע היס-תיכוני והגזע הנורדי. נובע מכך שהציביליזציה האירו-אפריקנית הייתה במקורה ציביליזציה

מבהילולוגיה והזואולוגיה.³ יוהאן פרידריך בלומנפך (1752-1840) חילק את המין האנושי לחמישה ענפים: קווקזי, מונגולי, אתיופי אמריקני ומלאי. לדירו, הענף הקווקזי הוא הענף שממנו יצאו הענפים האחרים, והצבע הלבן הוא צבעו הקדמון של המין האנושי.⁶ אולם האם "הגזע הלבן" שכיבשת אירופה הוא אחיד? ההתכונות האתנוגרפית שמייצג גיתה הבחינה בתכונות פיזיונומיות שונות בקרב עמי אירופה, למשל בין האיטלקים הלטינים לבין הגרמנים. האם נובעים הבדלים אלה מהשתייכותם לענפים גזעיים שונים, או מהיותם תוצר של סביבה שונה?

האתנוגרף האוסטרי-גרמני פליקס פון לושאן (1854-1924) הלך בעקבות החלוקה המקובלת לשלושה גזעים: הגזע הלבן, הגזע הצהוב והגזע השחור; אולם לדעתו התפצל הגזע הלבן לתת-גזעים ובהם הגזע היס-תיכוני (*homo mediterraneus*) והגזע האירופי הצפוני (*homo europaeus septentrionalis*).⁶

במשך המאה ה-19 נוצרה זהות בין "הגזע הלבן" ל"גזע הארי", והאתנוגרפיה הפכה ל"מדע הגזע", שדירג את הגזעים השונים והציב את הגזע הארי כראש הסולם. התפתחות זו תרמה להיווצרות המושג האנתרופולוגי של הגזע או הטיפוס היס-תיכוני, המאופיין בצבע עור חום.

האנתרופולוג האמריקני ויליאם ריפלי (1867-1941) הציע בספרו⁷ חלוקה של העמים החיים באירופה לשלושה טיפוסים גזעיים — הטבטוני, האלפיני (קלטי) והיס-תיכוני — שמקורם לא בגזע ראשוני הינדרו-אירופי (ארי), אלא במיזוג בין גזע ראשוני אסיאני לגזע ראשוני נגרואידי. קורה שבארץ אחת מתגוררת אוכלוסייה השייכת לשלושת הטיפוסים, הנבדלים במבנה הגולגולת, בצבע העור ובמבנה הגוף: הטיפוס הטבטוני מתאפיין במבנה גולגולת ופנים ארוך, בשיער בהיר ובעיניים כחולות, במבנה גוף גבוה

המתורבתת. "לא הגזע כי אם הסביבה הפיזית והחברתית היא היוצרת את ההבדלים התרבותיים", כתב ריפלי,¹⁰ אבל הוא לא הכריע בשאלה אם התנהגות מסוימת היא תוצאה של אימפולס פנימי בגזע או של השפעת הסביבה. גם ריפלי וגם סרג'י תיארו את המרחב הים-תיכוני כמרחב שתנאיו אפשרו התפתחות תרבותית עצמית, ובד בבד עם כך אפשרו קליטה ואימוץ של השפעות מבחוץ. הם מנו את התרומות השונות של המרחב הים-תיכוני לתרבות ולטכנולוגיה, וריפלי אף הציע הבחנות ברורות בין הכישורים המנטליים, תכונות האופי, ההתנהגות החברתית והקוד החברתי באזורים השונים של יבשת אירופה, שחלוקתם חופפת את החלוקה הגזעית.

למרות שריפלי וסרג'י הסבירו את דפוסי הארגון החברתי והפוליטי באגן הים התיכון באמצעות הסביבה הטבעית, הם לא ניסו להסביר באמצעותה את התפתחות דפוסי המחשבה והיצירה בתחומים השונים. ייתכן שגיוונה של הסביבה הטבעית במרחב הים-תיכוני וההבדלים החדים בין האזורים השונים מנעו אותם מלהציע הסבר אנתרופו-גיאוגרפי להתפתחות המיתולוגיה, הדת, המחשבה הפילוסופית, הספרות והאמנות במרחב זה.

אפרו-ים-תיכונית, שהפכה בהדרגה לאפרו-אירופית ולא — כפי שמקובל לחשוב — אסיאנית. כלומר: שלושת הענפים האלה אינם אריים במוצאם. כנגד התיאוריות הגרמניות כתב סרג'י כי "אי אפשר להוכיח את קיומו של גזע גרמני טהור בתקופות הפרה-היסטורית והפרוטו-היסטורית". הגרמנים והסקנדינבים אינם, אפוא, ארים (הודו-אירופים), אלא ענף נורדי של האירו-אפריקנים.

מנקודת מוצא זו יצא סרג'י לפתור את "חידת הספינקס הים-תיכוני" באמצעות זיהוי העם או העמים שאכלסו אותו. סרג'י ביסס את התיאוריה שלו על נתונים של מבנה הגולגולת וחילק את אוכלוסיית המרחב הים-תיכוני לשלוש קבוצות-משנה: האפריקנים או החמיתים, הים-תיכוניים הטהורים, הכוללים גם עמים אירופים שעזרו בגון זית, והנורדים.

בתיאורים של סרג'י מייצגות ארצות הים התיכון ריבוי של טיפוסים אדם כתוצאה מהגירות ונישואי-תערובת, אך בו בזמן ניתן לזהות בחלק מארצות הים התיכון מכנה משותף אופייני, היוצר טיפוס אדם מיוחד.

שאלה מכרעת שהעסיקה את מדע האתנוגרפיה הייתה טיב הקשר בין הטיפוס הגזעי של האוכלוסייה לבין התרבות שלה. הטיפולוגיה הגזעית של סרג'י דוחה על הסף את עצם קיומו של "גזע ארי", וממילא גם את הטענה שעמים אריים הם ש"תרבתו" את אירופה. לעומת זאת מבליט סרג'י את הישגיהם התרבותיים של העמים הים-תיכוניים ארוכי הגולגולת שישבו באזור מאז התקופה הפרה-היסטורית: היוונים והרומים לא היו אריים כי אם ים-תיכוניים.

ריפלי וסרג'י לא טענו שרק תכונות גזע אימננטיות מייצרות טיפוסים חברה והתנהגות אנושית. הם ייחסו חשיבות רבה גם להשפעות הסביבה הטבעית וגם להשפעותיה של הסביבה